

Євген КОВАЛЬОВ,

доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

Yevhen KOVALOV,

Associate Professor of the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social and Humanitarian Sciences
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: y.kovalov@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7740-4332>

Селянське питання в епістолярній спадщині Дем'яна Кочубея 1857–1858 років

У статті здійснено аналіз листів Д. В. Кочубея (1786–1859), петербурзького високопосадовця, до його родича Г. П. Галагана (1819–1888), громадського діяча, за період 1857–1858 рр. Автор та адресат належали до верхівки помісного дворянства Лівобережної України, і провідною темою їхнього листування у той час була підготовка до скасування кріпосного права. На підставі цих епістолярних пам'яток виявляються мотиви, якими керувалися прихильники звільнення кріпаків, та окреслюються ідейні засади, на яких Д. Кочубей, Г. Галаган й особи їхнього кола прагнули розв'язати селянське питання.

Ключові слова: Дем'ян Васильович Кочубей, Григорій Павлович Галаган, епістолярій, Селянська реформа, українське помісне дворянство.

Issue of Peasants in the Demian Kochubey's Epistolary Heritage of 1857–1858

The article analyses the letters of 1857–1858 by Demian Kochubey (1786–1859), a high-ranking official in St. Petersburg, to his relative Hryhoriy Galagan (1819–1888), a public figure, both of whom belonged to the top local nobility of Left-bank Ukraine. The main theme of these important epistolary texts is the preparation for the abolition of serfdom. This example demonstrates the significant information potential of epistolary materials for the study of emancipatory projects. In particular, from this source we learn about the ideological and moral preconditions of Emancipation reform, from French liberal political economy to Christian humanism, and see the breadth of specific problems facing supporters of peasant emancipation, such as the financial possibilities of the state to ensure the redemption of landed estates for peasants, the principles of peasant land tenure in the post-reform period, the establishment of positive interaction between landlords and peasants after their emancipation for the economic prosperity and avoidance of social conflicts. It is argued that relying on epistolary materials will contribute to the cultural and anthropological understanding of the "emancipation projects" of Ukrainian public figures in the mid-nineteenth century. The need to continue the publication of epistolary materials for further in-depth study of the preparation and implementation of the Emancipation reform was emphasised.

Keywords: Demian Vasyliovych Kochubey, Hryhoriy Pavlovych Galagan, epistolary, Emancipation reform, Ukrainian local nobility.

Розв'язання селянського питання, себто скасування кріпосного права та пов'язані з цим соціально-економічні й громадсько-політичні перетворення, є ключовою проблемою в історії Східної Європи середини XIX ст. Очевидно, що плідність наукових студій у цій царині зумовлюється кількістю та якістю джерел, якими може скористатися дослідник. Для поглибленого вивчення підготовки селянської реформи у Російській імперії загалом і, зокрема, в її «малоросійських губерніях» (на

Полтавщині й Чернігівщині) разом із приватними реформаторськими проектами, справочинством центральних і місцевих державних установ, губернських дворянських комітетів з селянської справи й петербурзьких редакційних комісій, публіцистикою й мемуаристикою вельми важливими є епістолярні матеріали. Дослідження приватного листування другої половини 1850-х років унаочнює смислову розмаїтість селянського питання, показує варіативність мотивів, якими керувалися у своїх вчинках громадські діячі, за-

лучені до його розв'язання, їхній ідеологічний арсенал і нарративні стратегії. Словом, епістолярії допомагають заглибитися в емансипаційний дискурс, без якого Селянська реформа 1861 р. була би неможливою.

Дослідники неодноразово відзначали важливість приватного листування як джерела для вивчення селянського питання, але водночас зауважували, що цей інформаційний ресурс не використовується повною мірою. Своєю чергою, Т. Ф. Литвинова, ґрунтовно обізнана з цією проблемою, слушно зауважила: «[...] Вони, переважно спираючись на “офіційні” матеріали, навіть у персоніологічних розвідках, листування використовують традиційно як додатковий, але не зовсім обов'язковий антураж. Хоча, здавалося б, чого простіше, ніж, зібравши певний комплекс листів, подати на їх основі, скажімо, якийсь сюжетний розворот, характеристики суспільних настроїв тощо, адже саме листи, на відміну від інших еґо-документів, відбивають безпосередні, інколи миттєві реакції, думки, почуття, не до кінця відрефлексовані ідеї [...]» (Литвинова Т. Ф., 2011. С. 604). Це, вочевидь, спричинено величезним обсягом цих текстів і розпорошеністю їх між багатьма архівами, бібліотеками та музеями. Досі лише невелику частину цього джерельного масиву було запроваджено до наукового обігу, що, до речі, вкотре доводить бажаність серйозних археографічних робіт у цій царині.

Зокрема, потребують ретельного вивчення епістолярії представників українських дворянсько-поміщицьких родин Ґалаґанів, Кочубеїв, Маркевичів, Милорадовичів та ін., що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Серед цих матеріалів нашу увагу привернули два листи Д. В. Кочубея Г. П. Ґалаґану, від 28 березня 1857 р. і 24 листопада 1858 р., які, на нашу думку, містять вельми важливі свідчення визрівання емансипаційних інтенцій з-поміж українських поміщиків. Аналіз цих текстів разом із виявленням того контекстуального середовища, в якому вони постали, є метою нашої розвідки.

Дем'ян Васильович Кочубей (1786–1859), автор листів, про які йдеться, на час їх написання належав до петербурзької бюрократичної еліти — був членом Державної ради й мав чин дійсного таємного радника (Модзалевский В. Л., 1910. С. 540–541). Разом зі своїми молодшими братами Олександром Васильовичем, теж членом Державної ради, та сенатором Аркадієм Васильовичем він входив до своєрідного «українського лобі» в Петербурзі, що відіграло важливу роль у позаофіційних

комунікаціях імперського уряду з поміщицькими спільнотами Полтавщини й Чернігівщини та репрезентувало інтереси «малоросійського дворянства» перед столичними правлячими колами. «...Скільки осіб скористалося благодійністю трьох братів, про те знає багато малоросіян, котрі з благоговінням згадують своїх покровителів» (Милорадович [Г. А.], 1878. С. 550). Д. В. Кочубей був заможним поміщиком — йому належав маєток у с. Ярославець Глухівського повіту Чернігівської губернії, де наприкінці 1850-х років було 793 душі кріпаків чоловічої статі (Приложения... Черниговская губ., 1860. С. 4).

Адресат листів Григорій Павлович Ґалаґан (1819–1888) входив, як і Кочубей, до верхівки українського помісного дворянства. Станом на 1857 р. у його власності перебувало понад 3000 кріпаків чоловічої статі й понад 17 000 десятин землі в Чернігівській і Полтавській губерніях²⁶⁴. Замолоду він служив у відомстві державних маєтностей, а згодом обіймав дворянські виборні посади на Чернігівщині: був борзнянським повітовим предводителем (1848–1851), чернігівським совісним суддею (1851–1857) і почесним попечителем Чернігівської гімназії (1853–1860)²⁶⁵. Завдяки шлюбу з Катериною Васильовною Кочубей, племінницею Дем'яна Васильовича, укладеному 1847 р., Ґалаґан здобув протекцію петербурзьких Кочубеїв. Для цілісності його характеристики зазначимо, що ще в юності він став засадничим противником кріпацтва (Григорій Ґалаґан. Журнал (1836–1841), 2020. С. 37, 55, 62, 79, 81, 163).

Перший із листів, які нас цікавлять, Д. В. Кочубей написав навесні 1857 р. Це був початок царювання Олександра II, коли у громадських й урядових колах активізувалися прибічники реформ, які передовсім звертали увагу на селянське питання. У цей час, як зазначала Т. Ф. Литвинова, уже розпочалося його «епістолярне та кулуарне обговорення», уже відбувся «обмін думками, знайомство з першими проектами майбутньої реформи, які були представлені не тільки уряду, а й поширювалися в різний спосіб у суспільстві», й «малоросійське дворянство» доволі активно долучалося до цього процесу (Литвинова Т. Ф., 2011. С. 631). Саме до цього часу належить «Проект Д.В.К.», що зберігся в архіві Ґалаґанів і передбачав скасування кріпацтва шляхом звільнення новонароджених селянських дітей, який, за нашим обґрунтованим припущенням, було укладено Д. В. Кочубеєм (Ковальов Є. А., 2020. С. 129–133). У листі Ґалаґану від 28 березня 1857 р. Кочубей повідомляє, що є непохитним у своєму бажанні звільнити кріпаків і для цього ознайомився з чис-

²⁶⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. П. Історичні матеріали. Оп. 1, Спр. 26791. Формулярний список о службе почетного попечителя Черниговской губернской гимназии и судьи Черниговского совестного суда титулярного советника Ґалаґана, составлен 22 июня 1857 года. Арк. 18 зв.

²⁶⁵ Там само. Арк. 18 зв. — 23.

ленними проектами розв'язання селянського питання, проте вони видавалися йому незадовільними: «О себе скажу только, что намерение мое несколько не изменилось и не ослабело, напротив, я теперь более чем прежде укрепился в желании осуществить мою мысль, и это от того, что прежде я ожидал и надеялся чего-либо лучшего от других, чем от самого себя, более практического, более удобоисполнимого и возможного, но, к крайнему моему удивлению и прискорбию, убедился, что те, кои вообще слывут людьми умными, благонамеренными и проникнутыми горячею любовью к ближнему и к успеху святого дела, сами затрудняют исполнение этого дела»²⁶⁶.

Ішлося про те, що проекти, знані Кочубею, передбачали викуп із залученням державних коштів, проте такі фінансові заходи були, на його погляд, нездійсненні: «невозможны и, смею сказать, безрассудны»²⁶⁷. Дійсно, Кримська війна 1853–1856 рр. спричинила глибоку кризу російських державних фінансів. Достатньо зазначити, що 1857 р. бюджетний дефіцит сягнув 75 млн рублів (Блиох І. С., 1882. С. 33). За таких умов намагання залучити державні фінанси для викупу справді видавалося «безрозсудним». Забезпечення селянської реформи за рахунок державних коштів могло здаватися можливим лише тим авторам емансипаційних проектів, які не були ґрунтовно обізнані зі справжнім фінансовим становищем країни, зважаючи на те, що громадський загал не мав доступу до державного бюджетного планування, яке не підлягало оприлюдненню (російський державний бюджет був оповитий «канцелярською таємницею» і не публікувався до 1862 р. (Блиох І. С., 1882. С. 78)). Кочубей же був членом Державної ради, яка розглядала бюджетні пропозиції Міністерства фінансів, тому міг судити про здійсненність викупної операції доволі компетентно.

Усім реформаторським планам, що ґрунтувалися на використанні державних коштів, Кочубей протиставив свій власний план, вочевидь згаданий вже «Проект Д.В.К.». Цей план, як гадав Кочубей, мав істотні переваги, хоча стосувався тільки його власних кріпаків, без претензій на розв'язання селянського питання у загальнодержавному масштабі: «Мой же план гораздо скромнее. Во-первых, он относится только до моего собственного влияния; я вовсе не имею мысли наставлять правительство, учить его, как должно оно устраивать государственные финансы, и не желаю быть преобразователем всего многочис-

ленного народонаселения, составляющего более 20 м[иллионов] жителей. Во-вторых, я никаких денежных пособий от казны не требую, потому что я имею только одну цель — освободить моих собственных крестьян от крепостной зависимости и устроить их судьбу на лучших началах»²⁶⁸.

Кочубей мав намір найближчим часом приїхати до Ярославця, щоб тут, на місці, вжити підготовчих заходів для здійснення свого проекту. В Україні він сподівався зустрітися з Галаганом і тоді вже докладно викласти йому свої наміри та повідомити про стан селянської справи загалом. Своєю чергою, Кочубей просив «люб'язного племінника», аби той до його приїзду підготував власні міркування щодо селянської реформи. Він закликав Галагана до поміркованості й поступовості: «[...] Ради Бога, не увлекайся даже и добрыми намерениями чрез границу возможного. Добро имеет тоже свои пределы, свыше ему назначенные. Не всякое добро от нас зависит. Не всех благ можно достигнуть вдруг. То, чего нельзя получить и не доставить другому в настоящее время, делается легким в будущем»²⁶⁹.

Побажання Кочубея Галаган задовольнив — склав проект «Про кріпацький стан у теперішній час і про можливість його скасування», робота над яким завершилася у Києві 15 квітня 1857 р. Однак цей проект принципово відрізнявся від того, що планував Кочубей. По-перше, звільненню мали підлягати всі кріпаки, а не лише новонароджені діти. По-друге, звільнені селяни мали бути наділені землею за викуп. По-третє, уряд мав фінансувати викупну операцію²⁷⁰. Саме останню пропозицію Галаган вважав найважливішою. Він взяв до уваги скептицизм щодо фінансової спроможності держави забезпечити викуп селянами землі, але й не зміг визначити засоби для практичного розв'язання цієї ключової проблеми, обмежившись лише найзагальнішими міркуваннями: «[...] в какой степени может правительство участвовать финансовыми мерами в этом деле? Многих приводит это обстоятельство в величайшее недоумение; другие, имея возможность узнать подробности в этом отношении, прямо указывают на меру издержек, которые, по их мнению, правительство на себя может принять, и на источники и форму этого финансового оборота. Нет сомнения в возможности дать выкуп земли от помещиков крестьянам вид ссуды, выданной сим последним, и тем сделать финансовый оборот выгодным. Но до какой степени возможна эта ссуда? Не зная вовсе основательно состояния финансов нашего

²⁶⁶ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 45866. Д. В. Кочубей Г. П. Галагану. Арк. 1 зв.

²⁶⁷ Там само.

²⁶⁸ Там само. Арк. 1 зв. — 2.

²⁶⁹ Там само. Арк. 2–2 зв.

²⁷⁰ ІР НБУВ. Ф. I. Спр. 6949. О крепостном состоянии в настоящее время и о возможности его уничтожения. Арк. 23 зв.

отечества, мы не берем на себя смелости что-либо в этом деле указывать»²⁷¹.

Галаган ознайомлював зі своїм проектом друзів й однодумців. Один із них, Ф. В. Чижов, слов'янофіл, а згодом успішний підприємець, зробив дуже цікаві нотатки на берегах Галаганового рукопису. Щодо здійсненності «фінансового обороту» він був дуже обережним, зауваживши: «Финансовое состояние сегодня довольно плохо. Это уже не тайна»²⁷². Те ж саме стверджував і Кочубей. Вочевидь визначення меж економічних можливостей держави стало важливим чинником в емансипаційному дискурсі вже на самому початку підготовки селянської реформи.

Зазначимо, що викуп став одним із ключових концептів емансипаційного дискурсу, бо в ньому фокусувалися погляди на саму сутність кріпосного права. Галаган приділив чимало уваги цій украй важливій проблемі у своєму проекті. Він переймався питанням: за що саме мають одержати викуп поміщики? Викуп особи кріпака або права поміщика на селянську працю Галаган рішучо відкидав з морально-етичних міркувань, вважаючи за необхідне тільки викуп селянами частини поміщицької землі²⁷³. Тож проблема викупу й пов'язаний з нею «фінансовий оборот» мали сенс лише за умови звільнення селян із землею. У «Проекті Д.В.К.» йшлося про безземельне звільнення, і тільки у віддаленому майбутньому, коли всі селяни поступово стануть особисто вільними, поміщик мав би забезпечити їх землею²⁷⁴. Таким чином, владнання поземельних відносин між поміщиками й селянами відтермінувалося на тривалий час, а проблема негайних додаткових державних витрат на викуп знімалася. Тож Кочубей навесні 1857 р. писав Галагану, що це була «простота», яку він протиставляє мудруванням «ослепленних самонадеянностью преобразователей нашего времени»²⁷⁵. Для консерваторів на кшталт Кочубея, себто налаштованих на позитивні зміни, уповільнення процесу здавалося його забезпеченням.

Особливої уваги гідна проблема мотивації тих, хто так чи інакше підтримував скасування кріпацтва. Чи відчували вони кризу поміщицького господарства, заснованого на примусовій праці селян, або, як висловлювалися радянські історики, «феодально-кріпосницької системи»? Чи керувалися морально-етичними принципами? Ще П. Б. Струве довів, що в Російській імперії панщинне господарство на середину XIX ст. було далеким від розкладу, хоча розвиток сіль-

ськогосподарського виробництва стримувався обмеженістю ринку, а інтенсифікація панщини спричинювала масове невдоволення кріпаків (Струве П., 1913. С. 138). І справді, в господарствах Галаганів і Кочубеїв на Чернігівщині й Полтавщині на межі 40-х — 50-х років XIX ст. ознак системної кризи не було, але не залишалось там еміцією невдоволення селянства посиленням визиску; Галагана, зокрема, серйозно занепокоїла «Київська козаччина» — масові селянські заворушення на Київщині весною 1855 р., за якими він пильно стежив з Києва й докладно їх характеризував у листах до петербурзьких Кочубеїв (Ковальов Є. А., 2020. С. 131–137). Отже, як слушно зауважив Струве, якщо загалом потенціал панщинного господарства ще не вичерпався, то скасування кріпосного права об'єктивно суперечило соціально-економічним інтересам поміщиків. Тому у випадку Кочубея прагнення звільнити селян, себто вчинити всупереч власним очевидним інтересам, було морально-етичним вибором. Через це, розмірковуючи у листах до Галагана про розв'язання селянського питання, він звертається до духовних цінностей — християнських (звільнення селян для нього було безумовно богоугодним вчинком) й історичних (почуття відповідальності за долі людей, чиї предки були пов'язані з його родом впродовж декількох поколінь; «мое прародительское поместье» — так він іменує Ярославцев, яким Кочубеї володіли ще з кінця XVII ст.²⁷⁶, й у такому вислові чується підвищено-емоційне ставлення до цього місця). Також варто зважати на те, що Дем'ян Васильович був уже літньою людиною і напевно хотів завершити свій життєвий шлях таким «благим предприятием», як звільнення селян²⁷⁷.

У листі від 28 березня 1857 р. Кочубей між іншим сповіщає Галагана про повернення з Петербурга до Києва В. В. Тарновського (старшого), що мав повідомити обставини селянської справи, які Дем'ян Васильович не хотів довіряти пошті, побоюючись перлюстрації²⁷⁸. Тарновський приїхав до Петербурга на початку 1857 р., щоб взяти участь у «Карлівському проекті» — підготовці звільнення кріпаків у Карлівці в Костянтиноградському повіті Полтавської губернії, в маєтку великої княгині Олени Павлівни, що стало однією з перших спроб практично розв'язати селянське питання на початку правління Олександра II (Листи Петра Редкіна Василю Тарновському-старшому, 2021. С. 26, 101–105). Не виключено, що велика княги-

²⁷¹ Там само. Арк. 25–25 зв.

²⁷² Там само. Арк. 25 зв.

²⁷³ Там само. Арк. 24–25.

²⁷⁴ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 6946. Проект Д.В.К. Арк. 1–2.

²⁷⁵ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 45866. Арк. 2.

²⁷⁶ Там само. Арк. 1 зв.

²⁷⁷ Там само. Арк. 1 зв.

²⁷⁸ Там само. Арк. 1.

ня й інші учасники «Карлівського проекту» радидилися з братами Кочубеями, як з досвідченими державними діячами та представниками українського помісного дворянства, адже перетворення у Карлівці мали враховувати місцеву соціально-економічну специфіку.

Наступний лист Кочубея датований 24 листопада 1858 р. Галаган у цей час працював у Чернігівському губернському дворянському комітеті з селянської справи як член від уряду. Кочубей живо цікавився станом селянської справи в Чернігові й дякував «люб'язному другу Григорію Павловичу» за повідомлення про роботу в комітеті, зауваживши, що «начало хорошее; но следующие предметы труднее будет разрешить»²⁷⁹. Лейтмотивом його ставлення до реформи залишався позитивний консерватизм: «дабы благая цель была достигнута без гибели других»²⁸⁰, себто йшлося про пошук компромісу між інтересами поміщиків і селян. Втім, ця мета здавалася йому досяжною хіба що з Божою допомогою, якої він і зичив Галагану.

У цьому же листі Кочубей звертає увагу Галагана на розлогу статтю Луї Воловського, французького ліберального економіста польського походження, «Питання кріпосного права в Росії» («La question du servage en Russie»), опубліковану в паризькому двотижневику «Revue des Deux Mondes» впродовж липня-вересня 1858 р. У ній Воловський докладно описав походження кріпацтва в Росії, його особливості в поміщицьких і державних маєтностях, спроби розв'язання селянського питання у першій половині XIX ст. (досвід скасування кріпосного права в остзейських губерніях, появу «вільних хліборобів» і «зобов'язаних селян», зміни у становищі державного селянства). На його думку, після скасування кріпосного права в перспективі селяни мали перетворитися на дрібних землевласників. «Приватна власність є останнім словом у скасуванні кріпацтва», — стверджував він (Wolowski L. La question du servage en Russie. *Revue des Deux Mondes*, 15 septembre 1858. P. 444), при цьому рішучо виступаючи проти общинного землевлодіння. Воловський вважав, що перетворенню кріпаків на приватних землевласників мала передувати оренда селянами поміщицьких земель з можливістю їх викупати за допомогою іпотечного кредитування. Общині (громаді) з точки зору Воловського слід було стати органом місцевого самоврядування, насамперед для охорони приватної власності, й корисно було би зберегти участь великих землевласників у житті місцевих спільнот за зразком британської аристократії.

Наприкінці своєї розвідки Воловський зазначив: «Коли поміщики припинять користуватися абсолютною владою над селянством, їм залишиться шляхетна місія: вони мусять захищати його й вести його шляхом інтелектуальної емансипації, прелюдією до якої є емансипація матеріальна. Щоб уникнути зловживань дрібною бюрократією, дворянство мусить брати участь у створенні міцної, освіченої та доброзичливої місцевої адміністрації, покликаної діяти вже не у гнітючій формі кріпосництва, а у справедливій формі суспільного інтересу» (Ibid. P. 445).

Стаття Воловського припала до смаку Кочубею, особливо її завершальна (вереснева) частина, де йшлося про скасування кріпацтва. Це була квінтесенція того «щирого консерватизму» («les sentiments véritablement conservateurs»), прибічником якого був Дем'ян Васильович. Він порадив Галагану прочитати цю статтю і ознайомити з нею інших членів Чернігівського комітету. Кочубей пише: «Никто еще ни в России, ни вне оной не писал так здраво, так основательно об этом животрепещущем вопросе, столь для нас близком. Не стану расхваливать его взгляды, его логические рассуждения и заключения, потому что почти все то, что он советует, согласно совершенно с собственными моими убеждениями, кои многим, в том числе и тебе, неоднократно сообщал. Он развивает тоже личность и противится сильно вредному влиянию мира или общины над личностью. Если у вас нет этого журнала, то я найду, может быть, средство прислать тебе хотя сентябрьский номер. Мысли и мнения Воловского могут быть для вас очень полезны при окончательном разрешении этого вопроса»²⁸¹.

Дослідники вже відзначали значний вплив західноєвропейської політекономії першої половини XIX ст., зокрема французьких ліберальних економістів школи Ж.-Б. Сея, до якої був близьким і Воловський, на формування ідеологічних засад розв'язання селянського питання у Росії (Христофоров И. А., 2011. С. 72). Це ж джерело, як бачимо, підживлювало й емансипаційні наміри Кочубея.

Рекомендуючи статтю Воловського Галагану, Кочубей відзначає нехиті французького економіста до «общинного комунізму». Те, що ця тема привернула увагу Дем'яна Васильовича, не було випадковістю. Справа в тім, що у «Проекті Д.В.К.» передбачалося, що після остаточного скасування кріпосного права звільнені селяни мусять створити общину, якій поміщик надасть землю, причому «эту землю владелец предоставляет себе право наделить первоначально каждому хозяину столько по своему усмотрению, но не во вечность,

²⁷⁹ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 45865. Д. В. Кочубей Г. П. Галагану. Арк. 1.

²⁸⁰ Там само.

²⁸¹ Там само. Арк. 1 зв.

а во владение на правах земли общественной»²⁸², себто йшлося про запровадження общинного землеволодіння, що вочевидь суперечило свободі приватної власності, засадничий для ліберальних економістів на кшталт Воловського. Кочубей, як український поміщик, напевно знав, що общинне землеволодіння не було притаманним українським селянам, проте побутувала думка, що воно є запобіжним засобом проти зубожіння й обезземелювання селянства. Наприклад, П. Г. Редкін, науковець-правник, урядовець і роменський поміщик, восени 1861 р., себто вже під час здійснення селянської реформи, звернувся по пораду до свого друга В. В. Тарновського (старшого) щодо передачі в дар селянам піших наділів на підставі общинної власності: «Вопрос этот поставит тебя в тупик. Как Редкин, истый малоросс, последователь исторической школы, — общинник; да притом вздумал навязывать общину у себя! [...] Дело вот в чем: я очень боюсь свободным с моей стороны актом дарения утверждать такое положение, которое в будущем обратится не в пользу, как я имел ввиду при дарении, но во вред моих крестьян. Что не приобретено трудом, а что даровое, то не прочно, особенно в руках ребенка, как мы видим и на игрушках, им самим сделанных и купленных. Не пройдет и 10 лет, как даровые участки у крестьян или вовсе исчезнут, перейдя в другие руки, или же так раздробятся, так измельчат, что хозяева их снова будут готовы пойти в подсоседки или же превратиться в фактических рабов окружающих их капиталистов, поземельных и денежных» (Листи Петра Редкіна Василю Тарновському-старшому, 2021. С. 129–130).

Можливо, схожі думки мав і Кочубей, коли міркував про майбутнє своїх кріпаків, які мали перетворитися на вільних селян. Щодо Галагана, то він був прибічником селянського приватного землеволодіння. У своєму проєкті селянської реформи, складеному 1857 р., він зазначив:

«Крепкая частная собственность есть лучшая подстрекающая сила к успеху и притом сильная нравственная подпора для земледельца»²⁸³, і припускав лише початкове зрівняльне наділення селян землею та кругову поруку в стягненні платні за землю.

17 квітня 1859 р. у Петербурзі після швидкоплинної хвороби Дем'ян Васильович Кочубей помер. Він не дожив до скасування кріпосного права, але в останні дні його життя поруч з ним був Григорій Павлович Галаган, який навесні 1859 р. приїхав до Петербурга для роботи членом-експертом у редакційних комісіях, де остаточно визначатимуться засади селянської реформи, і спілкування з Дем'яном Васильовичем напевно не минулося даремно для уточнення його поглядів на розв'язання селянського питання, а протекція Кочубеїв додала йому вагомості у столичних правлячих колах²⁸⁴.

Отже, аналіз листування Д. В. Кочубея з Г. П. Галаганом 1857–1858 рр. показує, наскільки істотним є інформаційний потенціал епістолярних матеріалів для студювання підготовки скасування кріпосного права. З цього джерела ми довідуємося про ідеологічні й морально-етичні передумови селянської реформи — від французької ліберальної політекономії до християнського гуманізму, а також бачимо широту спектра конкретних проблем, які поставали перед прибічниками «селянської емансипації», як-от фінансова спроможність держави забезпечити викупну операцію, засади селянського землеволодіння у пореформений час, налагоджування позитивної взаємодії поміщиків із селянами після їх звільнення заради економічного піднесення країни й уникнення соціальних конфліктів. Зрештою, опора на епістолярні матеріали сприятиме культурно-антропологічному осмисленню «емансипаційних проєктів» в українському селі середини XIX ст.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Блиох И. С. Финансы России XIX столетия. История — статистика. Т. II. Санкт-Петербург: Тип. Товарищества «Общественная польза», 1882. 295 с.
- Григорій Галаган. Журнал (1836–1841) / Упорядкування, вступна та прикінцева статті, коментарі: М. Будзар, Є. Ковальов; за редакцією д.і.н., проф. І. Колесник. К.: StreamARLine, 2020. 248 с.
- Ковальов Є. А. «Народ хотів свободи»: відображення Київської козащини 1855 року в листуванні та щоденникових нотатках Г. Галагана. *Київські історичні студії*. 2020. № 2 (11). С.131–137.
- Ковальов Є. А. «Проєкт Д.В.К.» у підготовці скасування кріпосного права в Росії. *Київські історичні студії*. 2020. №1 (10). С. 129–133.
- Листи Петра Редкіна Василю Тарновському-старшому: 1833–1866 / Упорядники: М. Будзар та ін. К.: Вид-во StreamARLine, 2021. 184 с.

²⁸² ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 6946. Арк. 1–2.

²⁸³ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 6949. Арк. 29–29 зв.

²⁸⁴ Про останню хворобу, смерть і поховання Д. В. Кочубея Г. П. Галаган докладно повідомляв у листах до своєї дружини: ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 46137, 46138.

- Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. (ідеологічний аспект). Д.: Ліра, 2011. 732 с.
- Милорадович [Г. А.]. Аркадій Васильєвич Кочубей. 1790–1878. Некролог. *Русская старина*. 1878. Т. XXIII. С. 546–550.
- Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. II (Е — К). К.: Тип. Товарищества Г. Л. Фронцевич и Ко, 1910. 720 с.
- Приложения к Трудам редакционных комиссий. Сведения о помещичьих имениях. Т. 6. Санкт-Петербург, 1860. 540 с. разд. паг.
- Струве П. Б. Крепостное хозяйство. Исследования по экономической истории России в XVIII и XIX в. Москва: Изд. М. и С. Сабашниковых, 1913. 340 с.
- Христофоров И. А. Судьба реформы: русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830–1890-е гг.). Москва: Собрание, 2011. 368 с.
- Wolowski L. La question du servage en Russie. *Revue des Deux Mondes*. 1858. 15 juillet, 1 aout, 15 septembre.

REFERENCES

- Blioh, I. (1882). *Finansy Rossii XIX stoletia. Istoriia — statistika*. (Vol. 2), Peterburg: Obshchestvennaia polza [in Russian].
- Hryhoriy Galagan. *Zhurnal (1836–1841)*. (2020). Kyiv: StreamARLine [in Russian].
- Kovalov, Ye. (2020). «Proiekt D.B.K.» u pidhotovtsi skasuvannia kriposnogo prava v Rosii [“D.V.K. Project” in Preparation of the Emancipation Reform in Russia]. *Kyiv Historical Studies*, 1(10), 129–133 [in Ukrainian].
- Kovalov, Ye. (2020). «Narod khotiv svobody»: vidobrazhennia Kyivskoi kozachchyny 1855 roku v lystuvanni ta shchodennykovykh notatkakh H. Galagana [“People wanted freedom”: Reflection of the “Kievan kozachchyna” of 1855 in the correspondence and diary notes by Hryhoriy Galagan]. *Kyiv Historical Studies*, 2 (11), 131–137 [in Ukrainian].
- Khristoforov, I. (2011). *Sudba reformy: russkoie krestianstvo v pravitelstvennoi politike do i posle otmeny krepstnogo prava (1830–1890-e gg.)*. Moscow: Sobranie [in Russian].
- Lysty Petra Riedkina Vasyliu Tarnovskomu-starshomu: 1833–1866. (2021). Kyiv: StreamARLine [in Russian].
- Lytvynova, T. (2011). «Pomishchyska pravda». *Dvorianstvo Livoberezhnoi Ukrainy ta selianske pytannia naprykintsi XVIII — u pershii polovyni XIX st. (ideolohichni aspekt)*. Dnipropetrovsk: Lira [in Ukrainian].
- Miloradovich, G. (1878). Arkadii Vasilievich Kochubei. 1790–1878. Obituary. *Russian Antiquity*, 23, 546–550 [in Russian].
- Modzalevskii, V. (1910). *Malorossiiskii rodoslovnik*. (Vol. 2), Kiev: Tip. Tovarishchestva G. L. Fronckevich i Ko [in Russian].
- Prilozheniia k Trudam redaktsionnykh komissii. Svedeniia o pomeshchichikh imeniakh. (1860). Vol. 6, S. Petersburg [in Russian].
- Struve, P. (1913). *Krepostnoie khoziaistvo. Issledovaniia po ekonomicheskoi istorii Rossii v XVIII i XIX v.* Moscow: Izdatelstvo Sabashnikovykh [in Russian].
- Wolowski, L. (1858). La question du servage en Russie. *Revue des Deux Mondes*. 15 juillet, 1 aout, 15 septembre [in French].

Дата надходження статті до редакції: 18.06.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)